

NAUJAS ŽVILGSNIS Į SENĄ PROBLEMĄ

RIECHMANN, Jens Hinrich. *Evangelische Kirche Altpreußens in den Abtretungsgebieten des Versailler Vertrags. Eine Untersuchung unter besonderer Berücksichtigung des Memellandes zwischen 1919 und 1938.* Nordhausen: Verlag Traugott Bautz, 2011. – 529 S. – ISBN 978-3-88309-665-0

Arūnas Baublys

Klaipėdos universitetas

Pirmojo pasaulinio karo pasekmės Vokietijai buvo ne tik dramatiškas pralaimėjimas, bet ir ženklūs teritoriniai nuostoliai, kuriuos įtvirtino Versalio taikos sutartis, pasirašyta 1919 m. birželio 28 d. Vokietijoje ši sutartis, ypač tarpukariu, buvo laikoma neteisinga ir gėdinga sutartimi, kurią siekė peržiūrėti visos bent kiek radikalesnės politinės jėgos. Revizionistinės Pirmojo pasaulinio karo rezultatų atžvilgiu tendencijos tapo terpe, kurioje sėkmingai išaugo ir politiškai subrendo nacizmo votis, atvedusi Antrojo pasaulinio karo pabaigoje Vokietiją į tokį politinį, ekonominį, socialinį ir kultūrinį krachą, kurio mastai pranoko Versalio sutarties rezultatus. Svarbiausias šio kracho padarinys buvo jau ne tik gerokai didesnių teritorijų, nei tai suponavo Versalio susitarimas, praradimas, bet milijonų vokiečių tautybės asmenų priverstinis iškraustymas iš tų teritorijų, kuriose ši tautinė grupė net nesudarė dominuojančios skaičiumi diasporos bei Vokietijos padalinimas tarp priešišku Rytų ir Vakarų politinių blokų įtakos sferų.

Tokios dramatiškos aplinkybės turėjo toli siekiančių pasekmių visai Vokietijos visuomenei. Viena iš jų buvo išties pokario kartų atminties transformacija, dėl kurios tiek vokiečių visuomenėje, tiek ir jos mokslo sferoje nerašytu gero skonio dalyku tapo nesidomėjimas Rytų ir Vidurio Europos teritorijoje buvusiu vokiečių ir Vokietijos kultūra, istorija ir dvasiniu paveldu bei jo įtaka šių kraštų kultūrai ir istorijai. Tradiciškai ši sritis liko išgintųjų asmenų susivienijimų tyrimų sritimi, kurios leitmotyvas buvo prarastos tėvynės ilgesys, jos (taip pat ir joje gyvenusių vokiečių) kultūros, ekonomikos, istorijos ir kitų sričių idealizavimas, pamatuotų ir tariamų nuoskaudų išryškiniimas. Tokioje terpėje gimę darbai pasižymėjo istorinių procesų kritiškumo, kritiško ir objektyvaus vertinimo stoka, jie buvo kupini hipertrofuoto jautrumo ir išankstinių nuostatų, formuojančių ir ugdančių negatyvų ir nepakantų požiūrį į viską, kas nevokiška.

Didžiausia problema tapo tai, kad ideologinių sienų ir takoskyrų atskirti tyrimai stokojo dialogo galimybes, o sankirtos taškų paieškos neretai buvo suvokiamos kaip silpnumo ar net istorinio nuolaidumo ženklai. Tokioje priešiško ir nesusikalbėjimo atmosferoje vešėjo eskaluoto nacionalizmo dvasia, kurią toleravo ir net protegavo abi pusės (vokiečių kraštiečių susivienijimai ir oficialioji valstybinė historiografija tų kraštų, iš kurių vokiečių gyventojai buvo išvaryti po Antrojo pasaulinio karo). Tokia padėtis buvo patogi abiem pusėms. Formaliai Vokietijos mokslo politikos niekas negalėjo įvardyti kaip revanšistinių idėjų nešėjos, nors tokios etiketės jai ir buvo nuolat klijuojamos. Kita pusė eskalavo XIX amžiaus germanizacijos politikos padarytas nuoskaudas ir Pirmojo bei Antrojo pasaulinių karų nusikaltimų tematiką. Nė vienoje pusėje neatsirado poreikio ir politinės valios kritiškai revizuoti visą šį palikimą ir kritiškai pažvelgti, kur glūdi esmė to, kad ilgas šimtmečius taikiai sugyvenę įvairių tautų atstovai nesuranda jokių sankirtos taškų.

Demokratine dvasia atgimstančioje Vokietijos visuomenėje, kuri Šaltojo karo dešimtmečiais buvo tarsi fronto linija, jaunoji karta, protestuodama prieš praeitį (kartu ir tradiciškai esant kartų konfliktui, kuris buvo Vokietijoje labai ryškus tarp nacionalsocializmo klestėjimą ir pokario skurdą

išgyvenusiųjų asmenų), ir nenorėdama prisiimti jos palikimo, visiškai nusisuko nuo jos kaip nuo jai visai nereikalingo istorinio balasto.

Kaip tik tai ir atvedė prie to, kad šių dienų Vokietijos 20–30 metų jaunuoliai ir jaunuolės, jei jų giminėje nėra asmenų, išgintų iš Rytų ir Vidurio Europos, menkai orientuojasi ne tik geografijoje, bet ir istorijoje, jau nekalbant apie politiką, kuri tiesiogiai siejasi su minėtu regionu.

Recenzuojamos knygos autorius Jensas Hinrichas Riechmannas, gimęs 1973 metais, yra vienas iš netipiškų šios kartos atstovų. Jis studijavo evangeliškąją teologiją ir germanistiką (pedagoginis profilis) Hanoverio Leibnico vardo universiteto Filosofijos fakultete. Baigęs studijas, nuo 2005 iki 2009 metų dirbo šio universiteto Teologijos ir religijotyros instituto moksliniu bendradarbiu bei skaitė specialius studijų kursus, taip pat ir apie Rytų Prūsijos dvasinį gyvenimą. 2011 m. jis apgynė daktaro disertaciją, kurios pagrindu ir buvo parengta knyga. Iš karto reikia perspėti, kad kritiškas skaitytojas tegu neieško ir nesivargina, siekdamas aptikti autoriaus genealoginių šaknų sąsajų su jo tiriamą teritorija, nes jis nepriklauso nei išgintųjų, nei kaip kitaip susijusių su buvusia Prūsija asmenų grupei.

J. H. Riechmannas – tai naujosios, jau suvienytos, Vokietijos jaunosios kartos mokslininkas, kuris, kaip ir jo bendraamžiai, iš naujo „atranda“ Rytų bei Vidurio Europą ir joje glūdinčius vokiečių kultūros bei istorijos klodus ir bando vertinti tai jau ne iš nostalgiskų pozicijų, kurioms įtaką darė išgintųjų asmenų kūriniai, bet iš būdingo vokiškojo pragmatizmo ir racionalizmo taško, kuriam yra svetimas revizionizmo ir revanšizmo poreikis.

Knygą sudaro dešimt skyrių su įvadu ir išsamia analitine santrauka, kuri iš esmės yra visą darbą apibendrinančių išvadų visuma.

Knygos įvadas lietuvių skaitytojui gali pasirodyti kiek eklektiškas, tačiau reikia atsiminti, kad ką tik išaiškintos šioje recenzijoje istorinės aplinkybės to reikalauja, nes vokiečių (gal tiksliau – nelietuvių) skaitytojas, neturi tiek detalių ir nuoseklių žinių apie Klaipėdos kraštą ir pačią Rytų Prūsiją bei tyrimo laikotarpį. Reikia pripažinti, kad su tokia nuostata skaitant šį skyrių pateikta informacija leidžia suvokti, apie ką kalbama, nes autorius ne bando mechaniškai perteikti istorinius faktus, bet operuoja gausiomis nuorodomis į pokario išgintųjų asmenų istorijos tyrimų autoriteto – Andreaso Kosserto – darbus, kurie yra ne tik gerai žinomi Vokietijoje specialistų terpėje, bet ir gana populiarūs tarp skaitytojų neprofesionalų.

Autorius šiame skyriuje pateikia tyrimo tikslų ir pačios darbo struktūros bei hipotezės argumentaciją bei dalykiškai ir kritiškai aptaria esamą istoriografinį įdirbį, sugebėdamas atskirti nekritinę memuaristiką ir atvirai tendencingus bei šališkus darbus nuo mokslinių publikacijų, kurių, kaip jis konstatuoja, skaičius ir tyrimo imtis yra gana nedidelė, o tai leidžia autoriui pagrįsti jo darbo naujumą ir aktualumą.

Tų pačių motyvų skatinamas autorius antrąjį skyrių skiria detaliam istorinei senųjų Prūsijos provincijų evangelikų bažnyčių politinės sąrangos raidos apžvalgai, kurioje išskirtinį dėmesį suteikia dar Martyno Liuterio (Martin Luther) išvystytai teologinei „dviejų karalysčių“ sampratai, kurios pagrindu susiformavo valstybės (valdovo asmenyje) ir Bažnyčios ryšys, iš kurio ir išplaukė visa organizacinė Evangelikų bažnyčios struktūra.

Atskirame poskyryje aptariama Bažnyčios teisinė padėtis žlugus Vokietijos monarchijai bei nauji Bažnyčios ir valstybės santykiai. Tačiau pats vertingiausias ir iki šiol beveik nenagrinėtas klausimas yra Bažnyčios ir jos politinės laikysenos problemos po 1918 metų. Šiame skyriuje plačiai aptariamas Bažnyčios, kuri save suvokė kaip „tautinę bažnyčią“, savivokos virsmas, aptariamą dėl to susidariusios dešinėsios ir kairiosios pakraipos tendencijos, vyravusios Bažnyčioje,

ir jų santykis su revoliucija, karo reparacijomis bei Versalio taikos sutartimi, iš kurių aiškėja, kad Bažnyčia ne tik gedėjo prarastos monarchijos laikų bei imperijos, bet joje formavosi ir labai aiški negatyvi nuostata ir netgi pyktis dėl kairiųjų vykdomos politikos, kuri buvo suvokiama kaip nacijos savivarbos ir ekonominio nuosmukio pamatinė priežastis, kas vedė prie nacionalistinių tendencijų stiprėjimo Bažnyčioje. Ji tapo kone vienintele institucija, kurioje šios nuostatos virto jos veiklos leitmotyvu. Šių tendencijų genezę autorius atskleidžia per valstybės ir Bažnyčios juridinių sąrangų skirtumą, kuris ypač paaštrėjo Veimaro Respublikos laikais, kai demokratėjant valstybės struktūroms Bažnyčioje demokratiniu būdu nugalėjo antidemokratai, kurių požiūris į valstybės raidą ir Bažnyčios vietą valstybėje buvo visiškai priešingas ano meto valstybės politinio elito požiūriui.

Taip yra gana logiškai pereinama prie klausimo apie senosios Prūsijos unijinę bažnyčią ir jos padėtį Versalio susitarimo atskirtose nuo Vokietijos teritorijose. Esminis klausimas, kuris kilo senosios Bažnyčios atstovams, buvo Bažnyčios ir valstybės sienų netapatumo klausimas. Katalikų bažnyčioje šis klausimas iš esmės nevaizdina jokie vaidmens, nes šios Bažnyčios centras ir jos regimoji galva buvo Romos Vyskupas, o Vokietijos evangelikų bažnyčių tradicija visada suponavo ypač glaudų ir neatskiriamą pasaulietinio valdovo ir Bažnyčios ryšį, išreiktą sąvoka *Summus episcopus*. Atsidūrusiai už valstybės ribų Bažnyčiai iškilo ne tik jos tapatumo, bet ir tradicijos klausimas, o tai reiškė ne tik tęstinumo, bet ir jos vidinės sąrangos bei vidinės tapatybės išlaikymo problemą. Labai įdomu, kad Bažnyčia tam tikrą logišką problemos sprendimą rado tautų apsisprendimo ir žmogaus teisių srityje. Taip atsitiko todėl, kad pagal nuoseklią Bažnyčios tradicijos šalininkų liniją, atsistatydinusį imperatorių, kuri Bažnyčia *de jure* ir *de facto* laikė Bažnyčios galva, turėjo keisti Vokietijos politinę vadovybę. Kadangi Veimaro Respublikos politikai šiai misijai netiko, dėmesys buvo sutelktas į tautiškumo ir tautiškos (suprask – vokiečių) dominantės politikoje jėgas, kurioms šis Bažnyčios ir valstybės ryšys buvo svarbus. Siekdamas pagrįsti šią tezė, autorius nuosekliai tyrė Bažnyčios padėtį kitose Versalio sutartimi nuo Vokietijos atskirtose teritorijose, kurios atiteko Prancūzijai, Lenkijai ir t. t., argumentuotai įrodydamas šio teiginio gyvybingumą, kuris buvo palaikomas įvairiomis politinės savivaldos formomis, tačiau iš esmės liko vokiečių tautinės grupės įtakos zona, o Bažnyčia savo vidinėse struktūrose pirmiausia siekė stiprinti ir ginti vokiečių nacionalinius interesus.

Tarsi darydamas pertrauką, autorius ketvirtąjį skyrių dėl gerai suvokiamų ir jau minėtų aplinkybių skiria Rytų Prūsijos ir šio krašto gyventojų istorijai. Šis skyrius sintetiniu būdu perteikia viso krašto kritiškai įvertintą istoriją nuo Vokiečių ordino valstybės laikų iki Prūsijos žlugimo Antrojo pasaulinio karo pabaigoje, išskirdamas ir įvertindamas esminius istorijos tarpsnius bei atskleisdamas jų esmę. Autorius iš esmės konstatuoja, kad Prūsija, turėjusi ilgą etninę ir religinę tolerancijos tradicijas, jas pradėjo prarasti XIX amžiuje kylant nacionalizmo bangai, o galutinai jas prarado XX a. kartu su nacionalsocializmo atsiradimu (p. 176).

Penktasis skyrius pavadintas gana intriguojančiai, tačiau čia taikomos kad ir senos, bet gerai istoriškai žinomos pavadinimų jungtys. Jis vadinasi „Prūsijos ir Rusijos Lietuviai“. Šis gal ir nemalonus lietuvių ausiai derinys iš esmės ir buvo tas skiriamasis lietuvių įvardijimas, kuri vartojo ir Prūsijos lietuviai. Šiame skyriuje autorius bando (ir, reikia pripažinti, vykusiai) aptarti kelis esminius dalykus, be kurių problemos tyrimas nebūtų galimas. Tai istorija ir mentalitetas, Evangelikų bažnyčia ir surinkimininkų judėjimo ypatybės Prūsijoje bei Lietuvoje. Skyriuje, skirtame Prūsijai, autorius pabrėžtinai stengiasi taikyti naujausių tyrimų rezultatus, kuriuos atliko Klaipėdos universiteto mokslininkai (Albertas Juška, Ruth Kibelka, Vygantas Vareikis, Silva Pocyte ir kt.). Gausiai, tačiau kritiškai cituojami ne tik istorinių asmenybių, kurios buvo įpintos į bažnytinį ginčą

ar jį vertino (Vilius Gaigalaitis, Franzas Gregoras, Adomas Gelžinius, Valentinas Gailius ir kt.), darbai, akcentuojant, kad jie nėra mokslinio pobūdžio, todėl ir jų nuostatas istorinių įvykių atžvilgiu reikia vertinti kritiškai. Atskiras ir platus skyrius skirtas Viliaus Gaigalaičio asmenybei ir jo biografijai aptarti. Autorius detaliai, atsargiai, tačiau racionaliai ir pamatuotai vertina šią asmenybę ir jos tragizmą bei tą prieštaravimų ratą, į kurią jis pakliūva sudėtingame to meto sukuryje. Net nebandydamas taikyti senųjų tautinės priklausomybės klišių, kaip tai buvo daroma iki šiol skelbtuose darbuose, autorius visą skyrių pateikė apie tautinės nesantaikos dimensijų problematiką, kuri supo Lietuvos liuteronų bažnyčią tiriamuoju laikotarpiu.

Kitame skyriuje nagrinėjama Klaipėdos krašto istorinė raida, pateikiama jos analizė ir vertinimas 1923–1933 m. ir 1933–1939 m. laikotarpiais. Jau šiame skyriuje, darydamas tarpines išvadas, autorius konkrečiai konstatuoja (p. 221), kad Klaipėdos krašto bažnytiniam ginčui nebuvo jokio teologinio pagrindo, o vertindamas Lietuvos nesėkmę Klaipėdos krašte, nurodo kad didžiulį ir, ko gero, esminį vaidmenį suvaidino mentaliteto skirtumai, kurie persvėrė etninės priklausomybės ir etninio bendrumo veiksnius.

Labai įdomus ir pagrįstas gausiais archyviniais šaltiniais, kurių beveik nerandame kitų autorių darbuose, yra skyrius apie Klaipėdos krašto Evangelikų bažnyčios padėtį ir jos faktinę istorinę raidą tarp 1919 ir 1923 metų.

Nagrinėdamas bažnytinio ginčo priešaušrį, J. Riechmannas konstatuoja daug įdomių ir mažai iki šiol tirtų Bažnyčios šiame krašte raidos momentų, tačiau konstatuoja, kad galimų bažnytinio ginčo autorių jam aptikti nepavyko. Jis tik pažymi, kad susidaro vaizdas, jog bažnytinio ginčo šaknys glūdėjo būsimųjų šio ginčo kontrahentų asmeninėse charakterių savybėse ir politiniuose, jėgos principu grindžiamuose, sprendimuose, pakartodamas teiginį apie teologinių ar ekleziologinių priežasčių stygių.

Autorius sistemingai, žingsnis po žingsnio, nagrinėja Klaipėdos krašto bažnytinio ginčo anatomiją, pradėdamas nuo generalinio superintendente Paulio Gennricho pasisakymų už santykių išlaikymą su Konsistorija Karaliaučiuje, krašto direktorijos paskirto bažnytinio komisaro, santykių parapijose, baigdamas toli siekiančių ir pasekmių turėjusių procesų, susijusių su bažnytiniu ginču, aptarimu ir analize, visa tai grįsdamas archyviniais šaltiniais.

Kartu yra tiriamas ir šio ginčo išlyginimo procesas, kurio metu buvo pasiekta kompromisinių susitarimų, nors faktiškai Lietuva šį ginčą pralaimėjo, nesugebėjusi įtraukti Klaipėdos krašto bažnyčios į nesutarimų draskomą Lietuvos liuteronų bažnyčią, todėl Klaipėdos krašto bažnyčia liko autonomine Rytų Prūsijos unijinės bažnytinės provincijos dalimi.

Dėmesio vertas autoriaus inovatyvus požiūris į 1926–1933 metų laikotarpį, kuriame dar buvo juntami šio ginčo padariniai – lietuvių liuteronų parapijos Klaipėdos mieste steigimo klausimas, bandymai dvasininkus šiam kraštui skirti pagal nacionalinį požymį ir su tuo susiję Vokietijos pilietybės neatsisakiusių dvasininkų ekstradicijos procesai. Šiame kontekste autorius atkreipia savo žvilgsnį į iki tol tiek vokiečių, tiek ir lietuvių autorių ne itin tirtą su Klaipėdos krašto bažnytiniu ginču siejamo Evangelikų teologijos fakulteto Kaune, Vytauto Didžiojo universitete, likimą. Remdamasis Unijinės bažnyčios archyvo šaltiniais, autorius sieja šio fakulteto uždarymą (kad ir netiesiogiai, bet gana aiškiai) su Lietuvos valdžios nesėkme bandant integruoti Klaipėdos krašto evangelikų bažnyčią į Lietuvos liuteronų bažnyčios sudėtį. Atskleisdamas finansinės paramos Klaipėdos krašto bažnyčiai šaltinius ir su tuo susijusias politines aspiracijas, J. Riechmannas nedviprasmiškai įvardija, kad Rytų Prūsijos unijinė bažnyčia akivaizdžiai atstovavo vokiečių nacionaliniams interesams Klaipėdos krašte ir juos aktyviai rėmė.

Naują bažnytinių santykių įtampą ir jų eskalavimą 1933–1939 metais autorius tiesiogiai sieja su nacionalsocialistų atėjimu į valdžią ir vadinamosios Vokiečių evangelikų bažnyčios (lojalios nacionalsocialistams struktūros, su kuria kovojo Karlo Bartheo ir Dietricho Bonhoefferio iniciatyva sukurta vadinamoji „Išpažįstančioji“ evangelikų bažnyčia) atsiradimu, kuri nacionalsocialistų buvo laikoma Prūsijos unijinės bažnyčios teisių perėmėja.

Apibendrinamas atliktą tyrimą, autorius pabrėžia (p. 476), kad bažnytinio ginčo esmė parodė, kad kaip Lietuvos valstybei nepavyko Klaipėdos krašto lietuvių palenkti į savo pusę, taip ir Klaipėdos krašto tikintieji liko ištikimi krašto unijinės bažnyčios tradicijai, o tai neabejotinai sietina su jau anksčiau (p. 221) konstatuotu faktu, kad čia esminį vaidmenį suvaidino mentaliteto skirtumai, kurie persvėrė etninės priklausomybės ir etninio bendrumo veiksmus.

Manau, kad ši knyga verčia kiekvieną, kas nuoširdžiai siekia objektyviai vertinti šio krašto istoriją ir nori ją suvokti taip, kaip ją suvokė vietos gyventojai, atidžiau įvertinti ir nuodugniau patyrinėti tai, kas skiria šio krašto lietuvių mentalitetą ir jų savivoką nuo Didžiosios Lietuvos lietuvių mentaliteto ir savivokos. Tai leistų objektyviai pažvelgti į Lietuvos politikos nesėkmes Klaipėdos krašte ir sugriautų daugelį stereotipų, kurie iki dabar egzistuoja vertinant lietuvių ir vokiečių santykius.

Atskirai norėusi apsistoti ties knygos priedais, prie kurių dirbdamas autorius ne tik susistemino duomenis, bet parodė nuoširdžią pagarbą būsimajam skaitytojui. Pabrėždamas, kad dėl archyvuose trūkstamų duomenų jis neįstengė sudaryti išsamaus Klaipėdos krašto unijinės evangelikų bažnyčios dvasininkų, dirbusių krašto bažnyčių parapijose, sąrašo (p. 478–482), jis suskirstė parapijas pagal jų priklausomybę bažnytinėms apygardoms (*Kirchenkreis*). Ties kiekviena parapija knygoje yra pateiktas 1920–1939 metais jose dirbusių dvasininkų sąrašas, nurodomos jų pareigos, nors kartais trūksta vardo ir nėra jų tarnavimo metų, todėl negalima nustatyti rotacijos, kas galimai suteiktų galimybę arčiau pažinti kai kurių procesų, vykusių parapijose, tendencijas ir jų kontrahentus.

Toliau seka išpūdingas literatūros ir archyvinių šaltinių sąrašas (p. 483–521). Pirmiausia autorius pateikia bibliografiją, kuriomis jis naudojasi, sąrašą, kas yra kiek neįprasta lietuvių skaitytojui ir, beje, tyrėjui, nors tokia praktika yra tikrai sveikintina, nes tada tampa akivaizdu, kad šaltinių paieška vyko sistemingai ir nuosekliai. Lietuvių skaitytojui tai papildomai tampa puikiomis nuorodomis į galimai nežinomus šaltinių sąrašus. Pirmoje vietoje autorius pateikia Berlyno valstybinės Prūsijos kultūros paveldo bibliotekos pagal Eduardo Hermanno bibliotekos rinkinį sudarytą liuteronų kunigo, kuris buvo viena svarbiausių istorinių figūrų tarpukario Klaipėdos krašto lietuviškajame liuteronų bažnyčios gyvenime, Viliaus Gaigalaičio depozitariumo sąrašą (1980 m.). Toliau eina žinomo vokiečių Prūsijos unijinės evangelikų bažnyčios istoriko Waltherio Hubatscho 1954 m. sudarytas šaltinių rinkinys, skirtas Vokiečių ordino istorijai. Čia naudotasi ir pačiu naujausiu, todėl ir labai aktuali kiekvienam tyrėjui, Joachimo Tauberio ir Tobiaso Wegerio 2006 m. išleistu archyvų vadovu, skirtu Klaipėdos kraštui bei lietuvių ir vokiečių istorijos tyrimams.

Pats vertingiausias ir įdomiausias yra detalus sąrašas nepublikuotų šaltinių iš Unijinės bažnyčios centrinio archyvo, apimantis net beveik 19 puslapių (p. 483–501). Šis sąrašas vertas detalesnio dėmesio vien todėl, kad esami archyvo katalogai, palyginti su šiuo sąrašu, suteikia labai mažai informacijos apie fonduose saugomus dokumentus ir jų turinį. Kita vertus, tai puikus įrodymas, kad neturint išlikusių centralizuotų prieškarinio žinybų ar ministerijų departamentų archyvų jų dokumentus galima aptikti kituose archyvuose. J. Riechmannas tikrai atliko milžinišką tiriamąjį darbą, nes peržiūrėjo ir įvertino šiame rinkinyje esančius Vokietijos užsienio reikalų ministerijos, Klaipėdos krašto generallinio konsulato, Vokietijos ambasados Kaune, Karaliaučiaus konsistorijos, Vyriausiosios evangelikų konsistorijos (Berlynas), Klaipėdos krašto konsistorijos ir Sinodo, Klaipėdos krašto direktorijos do-

kumentus ir korespondenciją tų asmenų, kurie buvo įvairių jo tiriamų ir aprašomų įvykių dalyviais ir vertintojais. Iš tokių verta paminėti Vilių Gaigalaitį, Valentimą Gailių, Franzą Gregorą, Otto Obereignerį, Paulį Tittelbachą ir kitus daugiau ar mažiau istoriografijoje žinomus asmenis.

Kita pozicija (p. 501–508) apima išsamų sąrašą skelbtų šaltinių ir jų rinkinių. Tai ir Vokietijos politinių partijų programiniai dokumentai, ir Klaipėdos krašto direktorijos (V. Gailiaus) potvarkiai, įvairūs su šia tema siejami Vokietijos vyriausybės ir įvairių jos institucijų potvarkiai bei kiti dokumentai.

Ypač įdomiu laikyčiau tiriamojo laikotarpio periodikos publikacijų rinkinį. Jis saugomas Evangelikų centriniame archyve (*Evangelisches Zentral Archiv, EZA*) Berlyne, 7-ojo fondo bylose 2989 ir 3008 (p. 508–512). Čia saugomi ne tik ano meto vokiečių kalba leistų laikraščių – „Memeler Dampfboot“, „Memeler Rundschau“, „Das Memelland“, „Memeler Zeitung“, „Ostpreußische Zeitung“, „Das Evangelische Deutschland“, „Deutsche Rundschau“ ir kt., bet ir lietuvių kalba leistų leidinių – „Klaipėdos Garsas“, „Lietuvos Keleivis“, „Klaipėdos Žinios“, „Balsas“ – straipsnių, susijusių su tiriamąja tematika, iškarpos. Verta pažymėti, kad lietuvių kalba leistų leidinių straipsniai išversti į vokiečių kalbą, o tų vertimų kokybė yra nepriekaištinga, nes ir šių eilučių autorius 1995 m. asmeniškai turėjo galimybę susipažinti su šia medžiaga, tad tyrėjui, kuris nemoka lietuvių kalbos, yra nesunku susiorientuoti pirminiuose ano meto spaudos šaltiniuose.

Greta periodikos autorius peržiūrėjo ir šūsnį Vokietijoje leistų bažnyčių ir jų institucijų kalendorių, kurie dar pagal XIX a. susiklosčiusią tradiciją taip pat yra geras įvairios informacijos šaltinis (p. 512–514).

Likęs abėcėlinis leidinių ir publikacijų, susijusių su tiriamąja tematika, sąrašas, kuriame yra ir nemažai naujausių lietuvių autorių darbų (p. 514–521), leidžia konstatuoti knygos autorių tikrai nuodugniai ir atsakingai surinkus visą prieinamą medžiagą, tad jei ir būtų kai kurių lietuvių pozicijų trūkumas, kurių autorius dėl kalbos barjero negalėjo peržiūrėti, vargu ar jos būtų galėjusios turėti nors kiek ženklesnę įtaką tyrimo rezultatams.

Kaip vieną darbo trūkumą, gal veikia techninį minusą, galima būtų įvardyti gausiai tekste vartojamų abreviatūrų rodyklės, kurioje jos būtų iššifruotos, stygių. Tik atidžiau pastudijavus dalykinę rodyklę, tampa aišku, kad abreviatūrų iškodavimą autorius pateikia kartu su nuorodomis į puslapius, kuriuose jos minimos. Tai gerokai apsunkina teksto skaitymą ir, ko gero, daro jį sunkiai įkandamu tiems skaitytojams, kurie yra tolimi nuo Vokietijos bažnytinės ir politinės terminologijos vingrybių.

Galima būtų autoriui papriekaištauti ir dėl to, kad jis, turėdamas puikias galimybes naudotis Vokietijos archyvais, visiškai nepanaudojo nei kartografinės, nei fotomedžiagos, kurios buvimas būtų ženkliai pagyvinęs ne tik patį leidinį, bet ir suteikęs skaitytojui puikią galimybę „asmeniškai“ pažinti tiek veikiančias asmenybes, tiek ir tas teritorijas, apie kurias kalbama, bei atskiruose skyriuose minimus bažnyčių pastatus ir t. t. Taip pat tikrai būtų buvę naudinga ir vieno ar kito svarbaus dokumento faksimilinė kopija, suteikianti galimybę susipažinti su pirminių šaltinių būkle ir nekupiūruotu jo turiniu.

Pabaigoje negalima nepriminti visiems humanitaroms būdingo vengimo savo darbuose statistinius ar kitus skaičiais verčiamus duomenis pateikti lentelių, diagramų, grafikų pavidalu. Ir šiame darbe yra skyrių bei poskyrių, kuriems autorius galėjo suteikti lengvumo ar net estetiškumo, ilgus išvedžiojimus ir skaičių eiles pateikdamas lengviau skaitomomis ir įtaigesnėmis lentelėmis ar diagramomis.

Žinoma, šios pastabos nėra esminės ir nekeičia pačios darbo vertės ar kokybės bei neturi įtakos tyrimo turiniui ar išvadoms.